

ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕХОДИ НА ПОСТЮГОСЛАВСЬКОМУ ТА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРАХ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЧИННИКІВ РОЗВИТКУ

О. І. Романюк

Романюк, О. І. Політичні переходи на пост югославському та пострадянському просторах: порівняльний аналіз чинників розвитку

Досліджуються посткомуністичні трансформації країн, що виникли внаслідок розпаду Югославії та Радянського Союзу. На ґрунті порівняльного аналізу шляхів і вихідних позицій трансформаційних процесів, а також зовнішньополітичного впливу на їх розвиток, виявляються причини, що зумовили різні результати. Наголошується, що вихідні позиції та зовнішньополітичні чинники постюгославських трансформацій були сприятливішими для переходів до демократії, ніж вихідні позиції та зовнішньополітичні чинники пострадянських.

Ключові слова: посткомуністичні трансформації, політичні переходи, постюгославські держави, пострадянські держави, тоталітаризм, авторитаризм, демократія.

Романюк, А. И. Политические переходы на постюгославском и постсоветском пространствах: сравнительный анализ факторов развития

Исследуются посткоммунистические трансформации стран, возникших вследствие распада Югославии и Советского Союза. На основе сравнительного анализа путей и исходных позиций трансформационных процессов, а также внешнеполитического влияния на их развитие, выявляются причины, обусловившие разные результаты. Подчеркивается, что исходные позиции и внешнеполитические факторы постюгославских трансформаций были более благоприятными для переходов к демократии, чем исходные позиции и внешнеполитические факторы постсоветских.

Ключевые слова: посткоммунистические трансформации, политические переходы, постюгославские государства, постсоветские государства, тоталитаризм, авторитаризм, демократия.

Romanjuk, O. Post-Yugoslav and post-Soviet political transitions: a comparative analysis of factors

The author explores the postcommunist transformations of the countries that emerged following the collapse of Yugoslavia and the Soviet Union. Based on a comparative analysis of the ways and starting positions of transformation processes, as well as political influence on their development, he identifies the causes that led to different results. It is emphasized that the starting positions and externalpolitical factors of the post-Yugoslav transformations were more favorable for the transition to democracy than the ones factors of the post-Soviet transformations.

Keywords: postcommunist transformations, political transitions, post-Yugoslav states, post-Soviet states, totalitarianism, authoritarianism, democracy.

Трансформації, що почалися в колишніх комуністичних країнах після краху комуністичних режимів, спростували багато положень транзитологічної парадигми, що була започаткована Д. Растовим¹ та ґрунтовно опрацьована Г. О'Доннеллом і Ф. Шміттером². На невідповідність транзитологічної парадигми реаліям посткомуністичних трансформацій звернули свою увагу К. фон Байме³, Є. Мачкув⁴, М. Макфол⁵. Дослідження посткомуністичних трансформацій, проведене автором цієї статті⁶, виявило дві основні причини цієї невідповідності. Перша полягає в тому, що транзитологічну парадигму було розроблено на основі аналізу переходів до демократії від авторитарних режимів, а посткомуністичні трансформації відбувалися від *тоталітарних* (але з різним ступенем руйнування їх системних основ). Другою причиною є те, що з 30-ти посткомуністичних країн 24 (80%) є *новоутвореними державами*, що виникли внаслідок розпаду Радянського Союзу, Соціалістичної, а потім і нової, Югославії та «оксамитового розлучення» Чехо-Словаччини. У новоутворених посткомуністичних державах трансформаційний процес має *бінарну структуру*, оскільки в його межах відбуваються два типи трансформації: *соціально-політична* (перехід від тоталітаризму до нової якості суспільно-політичного організму) та *національно-політична* (перехід від залежного політичного стану до суверенної національної державності). Трактуювання трансформації посткомуністичних суспільств з новоутвореною державністю як єдиного процесу, котрий має бінарну

структуру, зумовлене тим, що *обидві трансформації органічно пов'язані між собою*. Органічність спричиняє не тільки те, що вони відбуваються в тому ж самому територіальному та соціально-політичному просторі, в той же самий час і в них беруть участь ті ж самі актори, а й те, що обидві трансформації є спорідненими генетично, мають системний характер та складну поліфонічну структуру.

Національно-політична складова відіграє важливу роль у загальному трансформаційному процесі, про що наочно свідчать результати двадцяти п'яти років посткомуністичних трансформацій. Усі посткомуністичні країни зі сталою державністю швидко стали на шлях демократичного розвитку й були визнані електоральними демократіями ще в період 1990–1992 рр. Зовсім інша ситуація в посткомуністичних країнах з новоутвореною державністю, де тенденція до авторитаризації має таку ж силу як тенденція до демократизації й до того ж остання розвивається значно повільніше. На відміну від Чехії й Словаччини, «розлучення» яких відбулося мирно й важких наслідків за собою не потягнуло, розпад Радянського Союзу та Соціалістичної Югославії супроводжувався серйозними міжетнічними конфліктами й міжнаціональними війнами, що суттєво загальмували розвиток трансформаційних процесів. Проте на сьогодні, в контексті руху до свободи та демократії, ситуація на постюгославському просторі значно відрізняється в кращий бік від ситуації на пострадянському. Що спричинило різні результати? Які чинники зумовили відмінні наслідки трансформаційних процесів на постюгославському та пострадянському просторах? Дати відповіді на ці запитання є головним завданням даної публікації.

1. Відмінність результатів трансформаційних процесів

Відмінність результатів перебігу трансформаційних процесів на постюгославському та пострадянському просторах унаочнюють дані моніторингів міжнародної правозахисної організації “Freedom House”: “Freedom in the World” та “Nations in Transit” (табл. 1).

Таблиця 1

Статусні та режимні загальні характеристики постюгославських та пострадянських країн (на початок 2013 р.)

Країни	Статуси			Політичні режими				
	Вільні	Частково вільні	Невільні	Консолідовані демократії	Напівконсолідовані демократії	Перехідні врядування	Напівконсолідовані авторитарні режими	Консолідовані авторитарні режими
Постюгославські (7)	4	3	–	1	4	1	1	–
Пострадянські (15)	3	5	7	3	–	3	2	7

Джерела^{7,8}

За моніторингом “Freedom in the World”, який здійснюється сьогодні в 195-ти незалежних країнах світу, 2-ох залежних та 12-ти спірних територіях, досліджується стан політичних прав та громадянських свобод. Відповідно рівня їх дотримання кожна країна одержує певний статус: «вільна», «частково вільна», «невільна». На 2013 р. стосовно додержання політичних прав та громадянських свобод постюгославські та пострадянські країни мають такі результати (табл. 2).

Статуси постюгославських та пострадянських країн

Статуси	Постюгославські держави	Пострадянські держави
Вільні	Словенія, Хорватія, Сербія, Чорногорія	Естонія, Латвія, Литва
Частково вільні	Македонія, Боснія і Герцеговина, Косово	Грузія, Молдова, Україна, Вірменія, Киргизстан
Невільні	–	Росія, Таджикистан, Казахстан, Азербайджан, Узбекистан, Білорусь, Туркменістан

Джерело⁷

Серед постюгославських країн 4 є вільними, 3 – частково вільними й відсутні невільні. Натомість серед пострадянських країн вільними є 3 країни, частково вільними – 5, невільними – 7. Таким чином на пострадянському просторі за статусними характеристиками переважають невільні країни. Усі 3 вільні країни – то країни Балтії, які часто не розглядаються як пострадянські, бо вони були насильницьки приєднані до Радянського Союзу лише в 1940 р.; перебували в ньому значно менший період, ніж інші; більшість їх корінного населення усвідомлювало свою окремість від «нової інтернаціональної спільності людей – радянського народу»; саме ці країни першими поставили питання про вихід зі складу СРСР.

Моніторинг “Nations in Transit” було запроваджено спеціально для посткомуністичних країн, й він охоплює всі з них, крім Монголії. За ним моніторяться 7 позицій: виборчий процес; громадянське суспільство; незалежність ЗМІ; національне врядування; місцеве врядування; судова система та її незалежність; корупція. На основі узагальнення результатів моніторингу цих позицій визначається характер політичного режиму: «консолідована демократія»; «напівконсолідована демократія»; «перехідне врядування або гібридний режим»; «напівконсолідований авторитарний режим»; «консолідований авторитарний режим». На початок 2013 р. політичні режими постюгославських та пострадянських країн за моніторингом “Nations in Transit” мали такі характеристики (табл. 3):

Таблиця 3

Політичні режими постюгославських та пострадянських країн

Політичні режими	Постюгославські держави	Пострадянські держави
Консолідовані демократії	Словенія	Естонія, Латвія, Литва
Напівконсолідовані демократії	Хорватія, Сербія, Чорногорія, Македонія	–
Перехідні правління (гібридні режими)	Боснія і Герцеговина	Грузія, Молдова, Україна
Напівконсолідовані авторитарні режими	Косово	Вірменія, Киргизстан
Консолідовані авторитарні режими	–	Росія, Таджикистан, Казахстан, Азербайджан, Узбекистан, Білорусь, Туркменістан

Джерело⁸.

На постюгославському просторі тільки Словенія є консолідованою демократією; переважають напівконсолідовані демократії – 4; режим Боснії і Герцеговини характеризується як перехідне врядування; режим Косово – як напівконсолідований авторитаризм. При цьому треба зауважити, що Боснія і Герцеговина з 2009 р. входить до списку електоральних демократій Freedom House. Тобто режим Боснії і Герцеговини являє собою неконсолідовану

демократію, консолідацію якої суттєво гальмує поділ країни на два суб'єкти: Мусульмансько-хорватську федерацію та Сербську республіку. Такий поділ є результатом громадянської (сербо-боснійської) війни 1992–1995 рр. та збереження напружених стосунків між основними етноконфесійними громадами країни. Що стосується Косово, то демократизації Косово, яке проголосило 2008 р. про свою державну незалежність, заважає невизнання цієї незалежності сербською меншиною та її відмова від участі в політичних виборах.

На пострадянському просторі консолідованими демократіями визнаються Естонія, Латвія та Литва, котрі не є в якісному вимірі пострадянськими. Тут відсутні напівконсолідовані демократії. У Грузії, Молдові та Україні, політичні режими яких характеризуються як перехідні врядування, демократичні тенденції періодично змінюються на авторитарні й навпаки. Вірменія та Киргизстан мають напівконсолідовані авторитарні режими. Проте найбільшу групу становлять країни, де політичні режими консолідувалися на авторитарній основі.

У політичній науці існує два методологічних підходи до аналізу політичних переходів: процедурний та структурний. *Процедурний підхід* ґрунтується на тому, що визначальну роль у процесі переходу відіграють чинники, що пов'язані з діяльністю провідних політичних сил суспільства. *Структурний підхід* виходить з того, що провідну роль у процесі переходу відіграють чинники його вихідної позиції.

3. Чинники шляху

Процедурний підхід до аналізу політичних переходів виходить з постулату: «кінцевий результат залежить від шляху»⁹. У його межах визначальна роль у процесі демократичного транзиту віддається чинникам, що пов'язані з розстановкою, співвідношенням, стратегічними орієнтаціями та діяльністю провідних політичних сил суспільства. Шляхи розвитку постюгославських та пострадянських країн, маючи багато спільних рис, разом з тим відрізняються один від одного.

Якщо розпад Радянського Союзу стався порівняно швидко, то дезінтеграція Югославії відбулася в кілька етапів. Спочатку про вихід зі складу Югославії заявили 4 республіки: Хорватія, Словенія, Македонія та Боснія і Герцеговина. Натомість Сербія і Чорногорія проголосили про створення спільної федеративної держави – Союзної Республіки Югославії (СРЮ). Проте федеративна держава проіснувала трохи більше десятиліття (27 квітня 1992 – 4 лютого 2003), після чого її було трансформовано в конфедеративне утворення – Державний Союз Сербії і Чорногорії, який мав ще менший час існування (4 лютого 2003 – 5 червня 2006). Внаслідок референдуму в Чорногорії, на якому 55,4% його учасників (при явці 86,5%) підтримали державну незалежність країни¹⁰, Державний Союз Сербії і Чорногорії припинив своє існування. Останньою подією в процесі розпаду Югославії стало проголошення 17 лютого 2008 р. державної незалежності Косово (табл. 4).

Таблиця 4

Держави, що утворилися внаслідок розпаду СРСР та Югославії

Держави, що утворилися внаслідок розпаду Радянського Союзу (15)	Держави, що утворилися внаслідок розпаду Югославії (7)
Грузія (9 квітня 1991) Естонія (20 серпня 1991) Латвія (21 серпня 1991) Україна (24 серпня 1991) Білорусь (25 серпня 1991) Молдова (27 серпня 1991) Азербайджан (30 серпня 1991) Киргизстан (31 серпня 1991) Узбекистан (1 вересня 1991) Литва (6 вересня 1991) Таджикистан (9 вересня 1991) Вірменія (23 вересня 1991) Туркменістан (27 жовтня 1991) Казахстан (16 грудня 1991) Росія (25 грудня 1991)	Хорватія (25 червня 1991) Словенія (25 червня 1991) Македонія (17 вересня 1991) Боснія і Герцеговина (17 квітня 1992) Союзна Республіка Югославія (27 квітня 1992 – 4 лютого 2003)
	Державний Союз Сербії і Чорногорії (4 лютого 2003 – 5 червня 2006)
	Чорногорія (3 червня 2006) Сербія (5 червня 2006)
	Косово (17 лютого 2008)

У контексті чинників шляху велику роль відіграє аналіз стратегій провідних політичних сил Сербії та Росії – республік, які, вляючи собою системоутворюючі компоненти колишніх СФРЮ та СРСР, справляли істотний вплив на трансформаційні процеси на постоюгославському та пострадянському просторах.

Керівництво Сербії намагалося всілякими засобами перешкодити розпаду СФРЮ, тоді як російське керівництво сприяло дезінтеграції СРСР, проголосивши 12 липня 1990 р. «Декларацію про державний суверенітет РСФРР», що відчинило дорогу «параду суверенітетів» радянських республік. Напередодні розпаду СФРЮ влада у Сербії опинилася в руках Соціалістичної партії Сербії (СПС), яка утворилася в липні 1990 р. внаслідок злиття Союзу комуністів Сербії (СКС) з кількома соціалістичними рухами. Взяли на озброєння ідеологію радикального націоналізму, СПС стала головною політичною опорою нового режиму, який очолив президент Сербії – С. Мілошевич. У Росії перевагу у владних структурах здобули сили, які після президентських виборів 1991 р. очолив Б. Єльцин, що виступали під гаслами демократизації країни та були в опозиції до компартійного союзного керівництва. Керівництво Росії підтримало розпад Радянського Союзу, підписавши Біловезьку угоду, за якою СРСР припинив своє існування. Керівництво Сербії всіляко намагалося перешкодити розпаду Югославії, що призвело до серії «нових балканських війн». Їх початком стала «десятиденна війна» в Словенії (25 червня – 4 липня 1991), котра першою проголосила про своє відокремлення від Югославії. У процесі розпаду, намагаючись розширити свій геополітичний простір, режим Мілошевича, висунувши устами свого очільника гасло: «Усі серби – в одній державі», вдався до прямої військової підтримки сербських сепаратистських рухів у Хорватії та Боснії і Герцеговині. Це призвело до тривалих сербо-хорватської (березень 1991 – листопад 1995) та сербо-боснійської (березень 1992 – грудень 1995) війн, в яких режим Мілошевича та сербські сепаратисти зазнали поразки.

До 1914 р. керівництво Росії не висувало територіальних претензій до інших пострадянських держав, хоча не приховувало намагання залишити їх в сфері свого геополітичного простору. Це намагання зумовило втручання Росії в міжетнічні конфлікти, які виникли в низці пострадянських держав. Первісно втручання Росії здійснювалося в формі «миротворчих акцій», які проводилися російськими збройними силами з метою «примусити до миру» учасників конфлікту. Наслідком такої діяльності стало зміцнення самопроголошених державних утворень Республіки Абхазії та Республіки Південна Осетія на території Грузії, Придністровської Молдавської Республіки на території Молдови, яким Росія надала велику економічну та військову підтримку. Без неї вони навряд чи могли проіснувати протягом тривалого часу. Керівництво Росії фактично ігнорувало всі пропозиції щодо мирної інтеграції цих регіонів до складу Грузії та Молдови за наданням їм широкої автономії, розглядаючи ці самопроголошені утворення як форпости свого геополітичного впливу. Характерно, що мешканцям Абхазії, Північної Осетії та Придністров'я масово роздавалися російські паспорти, внаслідок чого більша частина їх населення стала також і громадянами Російської Федерації. Таким чином, діяльність Росії сприяла не розв'язанню конфліктних ситуацій на пострадянському просторі, а, навпаки, їх заморожуванню. У відповідь на спробу грузинського президента М. Саакашвілі силою повернути Південну Осетію до складу Грузії, Росія відповіла військовою агресією (8-16 серпня 2008 р.), внаслідок якої російськими військами на деякий час була захоплена значна частина грузинської території. Повній окупації Грузії завадила позиція міжнародної демократичної спільноти. Побоюючись серйозних дій з боку західних демократій, Росія була вимушена вивести свої війська з власне грузинської території, проте в той же час офіційно визнала державну незалежність Абхазії та Південної Осетії.

Одним з наслідків розпаду СФРЮ та СРСР також стала активізація сепаратистських рухів всередині Сербії та Росії (в їх автономних одиницях).

У Сербії в автономному краї Косово і Метохія пожвавився рух албанської більшості краю, в керівництві якого спочатку переважали поміркованої політики, котрі прагнули перетворення СРЮ на федерацію з 3-х суб'єктів: Сербії, Чорногорії та Косово. Проте режим Мілошевича, не погоджуючись на таке, вдався до придушення албанського руху силовими засобами. Наслідком цього стала радикалізація албанського руху та створення 1996 р. Армії визволення Косово, яка почала партизанські дії проти сербських поліційних частин, що проводили «замирення» краю. Не маючи змоги придушити албанський рух поліційними засобами, режим Мілошевича 1998 р. почав військову операцію із застосуванням

югославської армії, що потягло за собою масові репресії, вбивства мирних жителів, етнічні чистки та втечу з краю близько 800 тис. косовських албанців. Світовою спільнотою це було сприйнято як «гуманітарна катастрофа». Після того, як намагання міжнародної спільноти розв'язати ситуацію в Косово у мирний спосіб не увінчалися успіхом, політичні лідери країн НАТО ухвалили рішення про проведення повітряної операції «Союзна сила» (24 березня – 10 червня 1999), яка примусила сербське керівництво погодитися на припинення військових дій, виведення з Косова сербської армії та перехід краю під управління ООН. Після дев'яти років перебування під управлінням ООН, Скупщина Косово в односторонньому порядку проголосила державну незалежність краю. Хоча зазвичай самопроголошення державної незалежності не вітається міжнародною спільнотою, але 22 липня 2010 р. Міжнародний суд ООН, урахувавши те, що режимом Мілошевича був здійснений злочин проти людяності стосовно албанського населення краю, визнав законність рішення влади Косово про проголошення незалежності від Сербії¹¹. На сьогодні незалежність Косово визнали 108 держав світу, в тому числі 4 постюгославських (Словенія, Хорватія, Чорногорія та Македонія)¹².

У Росії про незалежність в 1991 р. проголосила Чечня. Хоча Москва не визнала незалежні Чечні, але попервах змушена була миритися з її самостійним існуванням. Проте наприкінці 1994 р., скориставшись конфліктом усередині політичної еліти Ічкерії, Росія вдалася до військових дій проти уряду Д. Дудаєва, що призвело до першої російсько-чеченської війни (листопад 1994 – серпень 1996). Зазнавши в цій війні поразки, керівництво Росії було вимушене підписати Хасав'юртські угоди, за якими зобов'язалося припинити військові дії проти Республіки Ічкерії та вивести з її території свої війська, але питання про статус республіки було відкладено.

Воєнні поразки викликали в сербському та російському суспільствах протилежні реакції. Наслідком воєнних поразок Сербії стало позбавлення суспільства від імперського синдрому та згуртування опозиційних сил країни, що призвело до революції 2000 р., яка покінчила з авторитарним режимом Мілошевича й відкрила шлях до демократичного розвитку країни. У 2000 р. СРЮ було долучено до списку електоральних демократій, у 2002 р. вона була визнана вільною країною. Хоча побічним ефектом демократизації став розпад СРЮ, але розлучення Сербії з Чорногорією відбулося мирним шляхом й на розвиток демократичного процесу суттєво не вплинуло. Натомість воєнна поразка Росії в першій російсько-чеченській війні призвела до двох пов'язаних між собою наслідків: по-перше, до поживлення сепаратистських тенденцій у мусульманських республіках федерації; по-друге, до зростання великодержавних шовіністичних та відверто реваншистських настроїв серед російського населення. На фоні цих настроїв до влади в Росії прийшов виходець з спецслужб В. Путін, який розв'язав другу чеченську війну (вересень 1999 – квітень 2009). Хоча ця війна забрала багато людських жертв та супроводжувалася насильством стосовно мирного населення, вона сприяла зміцненню режиму Путіна, який набув авторитарного характеру. У 2004 р. Росію було виключено з числа електоральних демократій, а її політичний режим кваліфіковано як напівконсолідований авторитаризм¹³. Одночасно був понижений статус Росії, яка з 2004 р. визначається як невільна країна¹⁴. У 2008 р. політичний режим Росії було перекваліфіковано на консолідований авторитаризм¹⁵.

Демократизація Сербії позитивно вплинула на розвиток демократичних процесів на постюгославському просторі. Відокремившись від Сербії, Чорногорія також успішно розвивається шляхом свободи та демократії. Після позбавлення загрози військової агресії з боку Сербії важливі демократичні перетворення відбулися в Хорватії. Внаслідок парламентських виборів, що відбулися в січні 2010 р, в Хорватії було утворено лівоцентристський уряд Івіці Рачана, який взяв курс на демократизацію країни. У лютому 2000 р. на президентських виборах очільником країни було обрано політика прозахідної орієнтації Степана Месича. Після зміни влади в Хорватії було проведено конституційну реформу, яка впровадила парламентську систему державного правління. Певні позитивні зрушення відбуваються у Боснії і Герцеговині. У країні, хоч і дуже повільно, але набуває сили інтегративна тенденція. У 2003 р. створено федеральне міністерство безпеки, яке включає чотири структури: прикордонну поліцію; державне агентство розслідувань та охорони; службу з справ іноземців та бюро зі співробітництва з Інтерполом. У 2005 р. армії Мусульmano-хорватської федерації та Сербської республіки інтегровані в збройні сили Боснії і Герцеговини, що керуються об'єднаним штабом. Відповідно, ство-

рене міністерство оборони Боснії і Герцеговини. Позитивні тенденції простежуються й у Косово. У 2008 р в Косово було прийнято конституцію, що узасадила демократичні принципи функціонування політичної системи¹⁶. На думку автора цієї статті, косовська конституція може вважатися за зразок для поліетнічних держав. 2010 року статус Косово підвищився до частково вільної країни.

Натомість авторизація Росії справила негативний вплив на політичні зміни на пострадянському просторі. Посилилася підтримка Росією авторитарних режимів та жорсткість ставлення до демократичних, які сприймаються нею як сателіти Заходу. Співдружність незалежних держав (СНД), де домінує Росія, перетворився на орган, основною функцією якого «стала легітимація недемократичних режимів на пострадянському просторі»¹⁷. В середині пострадянських країн Росія підбурює реакційні та реваншистські сили. Росія відіграла свою роль у дискредитації «помаранчевої влади» в Україні та режиму М. Саакашвілі в Грузії, які виникли внаслідок посткомуністичних революцій й мали чітку західну орієнтацію. Тому не дивно, що до українського Євромайдану, що скинув наскрізь корумповану та маріонеткову щодо Москви владу Януковича, якихось відчужених зрушень у бік свободи та демократії на пострадянському просторі не спостерігалося.

3. Чинники вихідної позиції

У межах структурного підходу під вихідною позицією насамперед розуміється характер «скинутого недемократичного режиму»¹⁸. Хоч і югославський, і радянський комуністичні режими мали тоталітарний характер, оригінальне походження (виникли на власному соціально-політичному ґрунті) й їх загибель сталася в однаковий спосіб (внаслідок загибелі комуністичних імперій), проте неоднаковим був ступінь їх тоталітарності й неоднаковий час тривало їх функціонування.

Якщо радянський режим до часів «перебудови» являв собою жорстку модель тоталітаризму (за часів Сталіна – майже стовідсотковий тоталітаризм¹⁹), то югославський режим Йосипа Тито був лише напівтоталітарним. Комуністичному режиму в Югославії, як і в Радянському Союзі, були притаманні: ідеократія (підпорядкування суспільного розвитку ідеї побудови комуністичного суспільства); суцільний монополізм (монополія однієї партії на владу; монополія партійної держави на розпорядження засобами суспільного виробництва; монополія однієї ідеології, яка намагалася підкорити собі всю суспільну культуру); одержавлення суспільного життя (руйнація структур громадянської самоорганізації). Проте в СФРЮ ступінь одержавлення був значно меншим. У процесі реалізації моделі самоврядного соціалізму, в Югославії промислові підприємства, хоча й залишилися в державній власності, але одержали господарську самостійність. Роберт Дал вважає, що внаслідок цього було створено «одно з найбільш децентралізованих господарств у світі»²⁰. У Югославії не було колективізоване сільське господарство: в соціалістичному секторі перебувало лише 14% земельних угідь та 9% худоби²¹. Хоча в СФРЮ також проводилися політичні репресії та існував ідеологічний контроль, але масштаби репресій були значно меншими, а ідеологічний контроль – слабкішим.

Тоталітарний режим на теренах Радянського Союзу (за винятком Балтії, а також Західної Білорусі, Західної України та основної частини Молдови) функціонував три чверті століття, тоді як у Югославії – 46 років (1945–1991). Відповідно до цього за часи тоталітаризму в суспільне життя Радянського Союзу ввійшло три генерації населення, в Югославії – тільки дві. Тобто формування старшої генерації населення в Радянському Союзі відбулося в системі тоталітарних відносин, що спричинило зміну культурного геночоду суспільства; в Югославії – в дототалітарний період, що зумовило відсутність культурного розриву з дототалітарним минулим, збереження історичної пам'яті та її передачу новим поколінням.

У контексті дослідження структурних чинників вихідної позиції посткомуністичних перетворень заслуговує на увагу метод, запропонований Оле Норгаардом, який крім «початкових умов першого порядку», що є спадщиною функціонування комуністичних режимів, вирізняє «початкові умови другого порядку», до яких відніс ті чинники, що дісталися посткомуністичним суспільствам в спадок від докомуністичних часів²². Серед чинників дототалітарної спадщини істотний вплив на трансформаційні процеси справляють: характер попередніх комуністичному політичних режимів, ступінь лібералізації держави в докомуністичні часи, давні історичні традиції.

За винятком країн Балтії та деяких територій інших країн, на пострадянському просторі ніколи не існувало ліберальної держави, буржуазного конституціоналізму та парламентаризму, альтернативних виборів на основі загального й рівного виборчого права. Період існування обмеженої багатопартійності тривав лише близько десятиліття в дореволюційний час.

Натомість на терені колишньої Югославії парламентаризм та конституціоналізм мають давні традиції, коріння яких виходять з XIX століття. У Сербії першу Скупщину було скликано в 1835 р. Того ж року вона ухвалила конституцію, що була складена за зразком буржуазних конституцій Західної Європи²³. Перша конституція Чорногорії, що впроваджувала парламентські засади, була дарована князем Ніколою I в 1905 р. На теренах Словенії, Хорватії та Боснії і Герцеговини до кінця Першої світової війни політичний процес розвивався в полі ліберально-конституційної Австро-угорської монархії. В умовах міжвоєнного авторитарно-монархічного режиму в Югославії в періоди 1921–1929 та 1931–1941 рр. також діяли обмежено ліберальні конституції, інститут парламентаризму, місцеве самоврядування, політичні партії, у тому числі й опозиційні, за участю яких проводилися напіввільні вибори. Опозиційні партії набирали значну кількість голосів і посідали місця у парламенті. Так, за підсумками парламентських виборів 1938 р. опозиційний «Блок народної згоди», який вимагав відновлення демократичних свобод та федеральну перебудову країни, одержав 45% голосів виборців, хоча відповідно до виборчого закону він дістав лише 15% депутатських мандатів.

Для країн, що виникли внаслідок розпаду багатонаціональних державних утворень і зазвичай мають поліетнічну та поліконфесійну структуру, важливими чинниками вихідної позиції трансформаційних процесів є характер історичних стосунків між етнічними та конфесійними групами їх населення.

На пострадянському просторі намагання Чечні відокремитися від Росії, що спричинило російсько-чеченські війни та сприяло процесу авторизації російського політичного режиму, було зумовлене жорсткою колонізаторською політикою російського царату в докомуністичний період, репресіями проти чеченського народу та його депортацією в сталінські часи. Виникнення карабахської проблеми, яка негативно позначилася на політичних процесах, що відбуваються в Азербайджані та Вірменії, також корениться в історичному минулому, коли ворожнеча між азербайджанцями та вірменами не раз набувала форми міжнаціональної різанини.

На постюгославському просторі наслідки османського панування й сьогодні позначаються на відносинах між християнськими та мусульманськими громадами. Вони відіграли певну роль у розв'язанні сербо-боснійської війни, сербо-албанської війни в Косово, громадянської війни в Македонії. Неприйняття сербським населенням Хорватії національної хорватської держави, стало однією з головних причин сербо-хорватської війни, що було значною мірою зумовлене наслідками Другої світової війни. У роки війни в «Незалежній Хорватській Державі» усташи зчинили тотальний терор проти сербського населення, внаслідок чого загинуло 330–390 тис. сербів²⁴.

4. Зовнішньополітичні чинники

У сучасному світі все більшу роль у розвитку транзитивних процесів відіграють зовнішньополітичні чинники, які для одних країн є сприятливими, а для інших – ні. Геополітична ситуація, в якій відбувалися посткомуністичні трансформації, була сприятлива для постюгославських країн. Географічно територія постюгославських країн є частиною загального європейського простору, що зумовило їх більш тісні історичні зв'язки зі світовою демократичною спільнотою. Навіть за часів комуністичного режиму Тито, Югославія, стоячи осторонь від «радянського блоку» (вона не була ані членом Варшавського договору, ані членом Ради Економічної Взаємодопомоги), зберігала політичні, економічні, а також і військові зв'язки із західними демократіями. Сьогодні за одним винятком *всі* країни, що граничать з постюгославськими, є членами Європейського Союзу (крім Албанії), а також членами НАТО (крім Австрії). Географічне розташування та історичні зв'язки зумовили два чинника, що істотно позначилися на трансформаційних процесах на постюгославському просторі.

По-перше, безпосередня участь структур західних демократій у врегулюванні конфліктних ситуацій. Завдяки військовим операціям НАТО були припинені сербська агресія проти Боснії і Герцеговини (операція «Обдуманна сила») та гуманітарна катастрофа в Косово (операція «Союзна сила»). Підірвавши військову могутність режиму Мілошевича, ці

операції сприяли його падінню. Західні демократії відіграли вирішальну роль у збереженні державності Боснії і Герцеговини. Згідно з Дейтонськими угодами, підписаними з ініціативи Великої Британії та США учасниками сербо-боснійської війни у листопаді 1995 р. в місті Дейтон, (США), Боснія і Герцеговина залишалася єдиною державою, яка хоч і складається з двох доволі самостійних суб'єктів (Мусульmano-хорватської федерації і Сербської республіки), але має єдині федеральні інститути влади та єдину правосуб'єктність на міжнародній арені²⁵. Дейтонські угоди заклали основу конституційного устрою Боснії і Герцеговини, який зберігається до сьогодні²⁶. Тиск міжнародної демократичної спільноти сприяв розв'язанню тривалого міжетнічного конфлікту в Македонії, який у березні – серпні 2001 р. набув форми громадянської війни. За посередництва представника ЄС Хав'єра Солани відбулися перемовини між політичними силами македонської та албанської громад, що привели до підписання Охридських угод, за якими Македонія зберегла суверенітет, територіальну цілісність, унітарний характер і демократичний курс держави, а албанська громада одержала культурну автономію й «справедливе представництво» в органах державної влади, місцевого самоврядування та право охорони²⁷. Участь демократичної спільноти сприяла мирному характеру процесу розлучення Чорногорії з Сербією, в якому велику роль відіграв спецпредставник ЄС М. Лайчак.

По-друге, прагнення постюгославських країн приєднатися до ЄС, що зумовлене їх намаганням через вступ до цієї могутньої організації суттєво покращити своє економічне становище (одержати допомогу, пільгові кредити і тарифи, доступ до європейських ринків). Хоча міжнаціональні війни та міжетнічні конфлікти значно загальмували євроінтеграційний процес, проте після припинення війн та врегулювання конфліктів він набув сили (табл. 5).

Таблиця 5

Рух постюгославських країн до Європейського Союзу

Країна	Договір про асоціацію	Заявка на вступ	Статус кандидата	Вступ
Словенія	1 січня 1996	10 червня 1996	1 лютого 1999	1 травня 2004
Хорватія	29 жовтня 2001	21 лютого 2003	18 червня 2004	1 липня 2013
Македонія	9 квітня 2001	22 березня 2004	17 грудня 2005	—
Чорногорія	15 жовтня 2007	15 грудня 2008	17 грудня 2010	—
Сербія	29 квітня 2008	22 грудня 2009	1 березня 2012	—
Боснія і Герцеговина	16 червня 2008	—	—	—
Косово	—	—	—	—

Словенія і Хорватія вже набули членство в ЄС; Македонія, Чорногорія та Сербія мають статус кандидатів на вступ до ЄС. Євроінтеграційні наміри Боснії і Герцеговини гальмуються децентралізованим характером держави та недовершеністю врегулювання відносин між етноконфесійними громадами країни. Головною перешкодою Косова на шляху євроінтеграції є невизнання її державності 4-ма країнами – членами ЄС (Грецією, Іспанією, Румунією та Словаччиною)²⁸.

Особливий інтерес в контексті євроінтеграційного процесу викликає Сербія, яка за часів режиму Мілошевича мала вкрай конфронтаційні стосунки з ЄС. Проте після революції 2000 р. зовнішньополітична орієнтація керівництва Сербії та свідомість її громадян зазнали суттєвих змін. На президентських виборах 2004 та 2008 рр., що відбувалися в умовах розпаду СРЮ та загрози втрати Косова, кандидат про європейської орієнтації Б. Тадич двічі виборював змагання в представника радикально-націоналістичних сил Т. Ніколича. Вибори 2012 р., нарешті, виграв Т. Ніколич, який декілька років тому заявляв, що скоріш бажав би побачити Сербію російською провінцією, ніж членом ЄС. Проте після здобуття президентської посади його позиція кардинально змінилася на користь підтримки євроінтеграційного курсу Сербії.

Пострадянський простір географічно відділений від західних демократій. Тривалий час розвитку відносин з демократичним світом суттєво заважала «залізна завіса», яка в післясталінську добу, хоч і стала не такою щільною, але зруйнована не була. Зміни, які

відбулися в посткомуністичний період в країнах Центрально- та Південно-Східної Європи, впритул наблизили демократичне співтовариство до кордонів низки пострадянських держав. Країни Балтії, що найбільш культурно пов'язані з європейським Заходом, зразу ж після здобуття незалежності відокремилися від пострадянського простору й невдовзі інтегрувалися в європейські та євроатлантичні структури. Україна, Молдова та Грузія, хоч і декларують свої євроінтеграційні наміри, але до останнього часу діяли у цьому напрямі дуже непослідовно. Реалізації євроінтеграційних намірів цих держав істотно заважає Росія, яка не хоче, щоб вони вийшли із зони її політичного впливу. Розуміючи, що інтеграція вищезазначених держав до європейської спільноти поставить хрест на ідеї відновлення біполярного світу, Росія чинить на них політичний, економічний, а в деяких випадках і військовий тиск з метою завадити їх руху в бік об'єднаної Європи.

Для збереження свого домінування на пострадянському просторі Росія заважає врегулюванню тут міжетнічних та міжнаціональних конфліктів та не допускає участі в їх розв'язанні західних демократій. Західні ж демократії, не бажаючи сваритися з Росією, віддають перевагу політиці невтручання в процеси, що відбуваються на пострадянському просторі, відкараскуючись лише заявами, які значного впливу на неї не справляють. Принаймні так було до 1914 року, що не є предметом нашого дослідження.

Аналізуючи зовнішньополітичні чинники транзитивних процесів на пострадянському просторі, треба також урахувувати й те, що 5 середньоазійських країн через своє географічне розташування позбавлені перспективи євроінтеграції. Знаходячись у «бермудському трикутнику» між авторитарною Росією, комуністичним Китаєм та теократичним Іраном, вони слабо відчувають вплив світового демократичного співтовариства.

5. Висновки

Порівняльний аналіз постюгославських та пострадянських трансформацій дозволяє зробити наступні висновки.

По-перше, політичні переходи взаємозумовлюють три групи чинників: шляху перетворень, вихідної позиції та зовнішньополітичного оточення. Кожна з цих груп включає в себе певну кількість чинників. Вплив цих груп та окремих (всередині груп) чинників є індивідуальним для кожної країни. Набір чинників, які визначають перебіг трансформаційного процесу в конкретній країні, утворює її систему трансформаційного впливу. Розробка моделей таких систем для кожної перехідної країни здатна оптимізувати трансформаційні стратегії та тактики.

По-друге, основними спільними чинниками вихідних позицій постюгославських та пострадянських трансформацій були тоталітарний тип політичних режимів і багатонаціональний характер державності. Проте ступінь тоталітарності та час функціонування тоталітарного режиму у соціалістичній Югославії були відчутно меншими, ніж у Радянському Союзі. Більш сприятливими для демократичних перетворень у Югославії були й чинники дототалітарної доби: більша лібералізація держави, напіввільні вибори, легальність політичної опозиції. Натомість конфліктність стану міжнаціональних, міжетнічних і міжконфесійних відносин та вплив радикальних націоналістичних сил у Югославії на початку посткомуністичних трансформацій були сильніші, ніж у Радянському Союзі.

По-третє, в процесі розпаду багатонаціональних державних утворень велику роль відіграє позиція країн, що являли собою їх системоутворюючі компоненти. У Югославії такою є Сербія, у Радянському Союзі – Росія. Таким країнам притаманний імперський синдром, під яким слід розуміти намагання їх політичного керівництва відновити багатонаціональні утворення (або хоча би залишити новоутворені держави, що виникли внаслідок розпаду, в орбіті свого політичного впливу) та підтримка такого курсу з боку переважної (або значної) частини суспільства. У Сербії цей синдром яскраво проявився на першому етапі посткомуністичних трансформацій, що призвело до «нових балканських війн». Поразка Сербії в цих війнах спричинила позбавлення від цього синдрому, що відкрило шлях до розвитку демократичних процесів не тільки в цій країні, але й у сусідніх з нею. У Росії імперський синдром набував сили поступово, але через десятиліття це зумовило авторитаризацію її політичного режиму. Авторитаризація Росії негативно відбивається на всьому пострадянському просторі.

По-четверте, на транзитивні процеси великий вплив справляє зовнішньополітичне оточення перехідних країн. Безпосередня участь західних (передусім європейських) де-

мократій у регулюванні конфліктних ситуацій на постюгославському просторі сприяла їх розв'язанню, що позитивно відбилось на демократичних процесах. Небажання західних демократій втручатися у розвиток політичних процесів на пострадянському просторі є чинником, що стримує демократичний поступ.

¹ *Rustow, D.* Transition to Democracy. Toward a Dynamic Model // *Comparative Politics*. – Vol. 2. – 1970. – № 3. – P. 337-363.

² *O'Donnell, G.* Transition from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies / G. O'Donnell, P. C. Schmitter. Baltimore (MD). L.: Johns Hopkins University Press, 1986, 81 p.

³ *Beume, K. von.* Osteuropaforschung nach dem Systemwechsel // *Osteuropa*. – 1999. – № 3. – S. 285-304

⁴ *Мачкув, Е.* Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация // *Полис*. – 2000. – № 4. – С. 38–59.

⁵ *McFaul, M.* The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Non cooperative Transitions in the Postcommunist World // *World Politics*. – Vol. 54. – 2002. – № 2. – P. 212-244.

⁶ *Романюк, О. І.* Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій: монографія. Х.: ХДАК, 2011, 376 с.

⁷ Freedom in the World 2013: Status of Independent States. – URL: www.freedomhouse.org/report/freedom-world-2013/booklet (дата звернення: 30.09.2013).

⁸ Nations in Transit 2013: Ratings Tables. – URL: http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/NIT2013_Tables_FINAL.pdf (дата звернення: 30.09.2013).

⁹ *Пишевский, А.* Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / Пер. с англ. М.: РОССПЭН, 2000, с. 91.

¹⁰ Объявлены окончательные итоги референдума в Черногории // *Вести. ru*. – URL: <http://www.vesti.ru/doc.html?id=79921&tid=35968> (дата звернення: 31.05.2006).

¹¹ Международный суд ООН вынес решение о признании независимости Косова // *Коммерсантъ-Online*. 22.07.2010. – URL: <http://kommersant.ru/doc/1473715> (дата звернення: 23.08.2011).

¹² Міжнародне визнання Республіки Косово / *Wikipedia*. P. 26. – URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звертання: 20.10.2013).

¹³ Nations in Transit 2004. Democratization in East Central Europe and Eurasia / Ed. by A. Motyl, A. Schnitzer. XVII. N.Y.: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2004, 666 p.

¹⁴ Russia // Freedom in the World 2005. – URL: <http://www.freedomhouse.org/report/freedom-world/2005/russia> (дата звернення: 29.10.2013).

¹⁵ Russia // Nations in Transit 2009. – URL: <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2009/russia> (дата звернення: 29.10.2013).

¹⁶ Конституция Республики Косово. – URL: <http://worldconstitutions.ru/archives/296> (дата звернення: 29.10.2013).

¹⁷ *Кравченко, В.* Диктатура освячена референдумом // *Дзеркало тижня*. – 2004. – 23 жовтня.

¹⁸ *Карл, Т. Л.* Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы. Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций / Т. Л. Карл, Ф. Шмиттер; пер. с англ. // *Полис*. – 2004. – № 4. – С. 13.

¹⁹ *Andreski, S.* Max Weber's Insights and Errors. L.; Boston: Routledge&KeganPaul, 1984, p. 44.

²⁰ *Даль, Р.* Введение в экономическую демократию / Пер. с англ. М.: Наука, СП ИКПА, 1991, с. 106.

²¹ *Газін, В. П.* Новітня історія країн Європи та Латинської Америки (1945–2002 роки): навч. посібник / В. П. Газін, С. А. Копилов. К.: Либідь, 2004, с. 480.

²² *Норгард, О.* Економічні інституції та демократична реформа. Порівняльний аналіз посткомуністичних країн / Пер. з англ. К.: Ніка-Центр, 2007, с. 43–49.

²³ *Гуськова, Е. Ю.* Парламентаризм в Югославии // *Демократизация и парламентаризм в Восточной Европе*. М.: ИНИОН, 2003, с. 225.

²⁴ *Jasenovac* // *Holocaust Encyclopedia*. – URL: www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005449 (дата звертання: 12.10.2011).

²⁵ The General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina / Office of the High Representative. – URL: http://www.ohr.int/dpa/default.asp?content_id=380 (дата звернення: 02.11.2013).

²⁶ Конституция Боснии и Герцеговины // *Конституции государств (стран) мира*. – URL: <http://worldconstitutions.ru/archives/119> (дата звернення: 29.10.2013).

²⁷ Ohrid Framework Agreement / Council of Europe. – URL: http://www.coe.int/t/e/legal_affairs/legal_co-operation/police_and_internal_security/OHRID%20Agreement%2013august2001.asp (дата звернення: 29.10.2013).

²⁸ Міжнародне визнання Республіки Косово / *Wikipedia*. – URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звертання: 20.10.2013).